

30. Юрчанка Г. Ф. Сучаснае народнае слова: 3 гаворак Мсціслаўшчыны : слоўнік. Мінск : Нав. і тэхн., 1988. 257 с.

31. Яўсееў Р. Маці казала так... . Мінск : Нав. і тэхн., 1978. 113 с.

УДК 811.161.3'367'04

ДАДАНЫЯ СПАСАБУ ДЗЕЯННЯ Ў ПОМНІКАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

С. М. Макітрук

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, svetmakitruk@mail.ru*

Разглядаюцца складаназалежныя сказы з даданым спосабам дзеяння ў помніках старабеларускай пісьменнасці; месцазнаходжанне такога даданага ў складаным сказе: звычайна даданая частка размяшчаецца пасля галоўнай; сродкамі сувязі выступаюць суадносныя словы, якія размяшчаюцца ў пачатку даданага; акалічнасць спосабу дзеяння, якая ўдакладняецца або раскрываецца зместам даданай часткі, звычайна выражаецца займеннікавымі прыслоўямі або спалучэннямі слоў.

Ключавыя словы: складаназалежны сказ; даданы спосаб дзеяння; суадносныя словы; займеннікавыя прыслоўі; злучнікі і злучальныя словы; старабеларуская пісьменнасць.

З сярэдзіны мінулага стагоддзя адзначаецца цікавасць да вывучэння складаназалежнага сказа [1; 3; 5; 6], бо ён адносіцца да ліку тых граматычных катэгорый, якія на працягу гістарычнага перыяду існавання ўсходнеславянскіх моў зазналі істотныя змены. У старабеларускай мове, як і ў сучаснай, даданая частка складаных сказаў з адносінамі спосабу дзеяння паказвае, якім чынам або якім спосабам ажыццяўляецца тое, пра што паведамляецца ў галоўнай частцы. Часцей за ўсё такая даданая частка раскрывае змест акалічнасці спосабу дзеяння, якая выражаецца прыслоўем *так* у галоўнай частцы, або выконвае ролю адсутнай акалічнасці спосабу дзеяння пры дзеяслове-выказніку галоўнай часткі: *А служити съ него такъ, какъ первой было съ того села* (КЗ, 55, 1455); *коли Трыщанъ прииоль к лѣтамъ, прииоль изъ своею дружиною и вбилъ князя изъ Норота своею рукою и сказалъ городъ ихъ, ижъ тамъ камень на камени не оставилъ* (Трыст.).

Пры выражэнні адносін спосабу дзеяння важную ролю адыгрываюць таксама суадносныя словы *такъ, по тому, по томужъ, подле того*, пры дапамозе якіх сувязь галоўнага сказа з даданым становіцца больш цеснай. Даданыя часткі ў старабеларускай мове далучаліся да галоўнай злучнікамі ці злучальнымі словамі *какъ, якъ (яко), ажъ (ижъ, же), что*: *И ударились два сильные богатыря промеж собою острыми копьями, что сильный гром грянул пред тучаю* (Бава, 464). Злучнікі *яко(бы), як(бы), иж(бы)* даданым спосабам дзеяння надаюць дадатковыя сэнсавыя адценні, напрыклад умоўнасці, магчымасці.

Паводле «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» [2] і яго картатэкі прыс-
лоўе *какъ* у якасці злучальнага слова ў даданым спосабу дзеяння ўпершыню за-
фіксавана ў «Ревизии пушч и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве
Литовском»: *Дали есмо ему ... у Ольшахъ Рудница землю со всеми прыходы и
доходы, пожытки, какъ здавна и зъ вѣка къ тымъ селомъ прыслушало и слуша-
етъ* (РПП, 327, 1392). У даданым злучальнае слова *какъ* разам з акалічнасцямі
спосабу дзеяння *такъ, тако, также* галоўнага сказа да канца XVI ст. сустрака-
ецца ў старабеларускіх дзелавах (кнігах Метрыкі ВКЛ), свецкіх (Віленскі спіс
летапісу) і рэлігійных («Пакуты Хрыста», «Аповесць аб трох каралях-валхвах») *тэкстах*: *Прошу твое милости, учини ми право съ Каменьчаны о мои шкоды, а я
такъ жо учиню, какъ ми узвелиши* (КЗ, 347, 1480); *великыѣ кнѧ витоѣтъ должен
сѣдѣти. аль паѣ также изгадають над нимъ. какъ наѣ ѿѣмъ его* (Віл, 4446); *не
такъ говорили какъ есмо ихъ наоучили* (Пак. Хр., 36). У названых помніках такія
даданыя знаходзяцца пасля галоўнага сказа.

Сінтаксічная канструкцыя злучнік *какъ* + суадносныя спалучэнні *по тому,*
по томужъ, подле того, подлѹ того, якая «шляхам параўнання паказвае, як, якім
чынам адбываецца дзеянне, выражанае выказнікам галоўнага сказа» [3; с. 250],
адзначаецца пераважна ў старабеларускіх дзелавах тэкстах ад канца XV – пачат-
ку XVI ст.: *Нехай онъ тое село держитъ подлѹгъ того, какъ купилъ*
(КЗ, 151, 1493); *тыхъ людей ему не рушилъ, опять ему далъ по тому жъ, какъ и
первей держалъ* (КЗ, 23, 1561); *Которымъ же правомъ ѿни мають радитися и
справоватися на вечные часы по тому, какъ въ Бельску* (КСД, 892, 1516).

Як адзначае А. П. Груца, у мове беларускай пісьменнасці XV ст. фіксуецца
сінтаксічныя канструкцыі, у якіх даданы з *какъ* паясняе ў галоўным акалічнасць
спосабу дзеяння, выражаную спалучэннямі *по давному, по старому, по старынѣ*
[3; с. 246]: *Незбодичи, на имя Самъсонъ, а Голованевичъ, а Борочичъ; служити
имъ по давному, какъ при великомъ князи Витовте служили* (КЗ, 114, 1449); *И
всимъ есмо пожаловали мѣщанъ Киевскихъ и все поспольство, подавному, какъ
было великого князя Витовта* (АЗР, I, 146, 1494); *ѿни ... казали имъ слѣжити
по старине какъ ѿтъ князѧ гоꝝского ѿтъвеꝝнены за першыхъ пановъ воевоѣ ихъ
... слѣживали* (КВЗС, 786, 1533). Такія канструкцыі характэрны для тэкстаў дзе-
лавых помнікаў, якія паказваюць на абавязковую юрыдычную норму кануа XV –
пачатку XVI ст. або ўжываюцца ў якасці назвы той ці іншай граматы, раскрыва-
ючы ў агульных рысах яе кароткі змест: *Корсаковичомъ Михаилу, Васку, Иваишу
король вернулъ, по тому, какъ Корсакъ отецъ ихъ держалъ первей того, Узду*
(КЗ, 24, XV ст.). У сучаснай беларускай мове злучнік *какъ* не ўжываецца.

Злучнікі *як* і *яко* часцей сустракаюцца ў перакладных і арыгінальных свец-
ка-мастацкіх тэкстах канца XVI – пачатку XVII ст. Даданы з гэтым злучнікам
звычайна займае становішча пасля галоўнага (постпазіцыя) і адносіцца да спа-
лучальнага слова *так* або да выказніка галоўнага сказа і паказвае, як, якім спо-
сабам адбываецца дзеянне: *ѿак есте служыли Кэвидону, так служыте и мне До-
дону* (Бава, 131–132); *рек король: Будь так ѿакъ ты велии* (Трыст., 8); *жона заѣ
котораѧ была з нѣмецъ, вкраласе ему в сеѣце ѿѣдными словы, такъ же сама*

вси^м **яко** се е^с подобало **ради**ла (Хр. польск., 4); **и** мѣжах Латыго^нских **якъ** пры^шли ѿ Жомо^нть (Рач., 305); тыи народы ... **и**бычае^н звѣрины^н в лѣса^х мешкали, а з кривными бе^з виш^лакои розности и ^нстыдѿ **якъ** котормѿ подобалос^яа посполите злѣчалис^я (Стрыйк., 436б); котормъ [котормы], сядячи в Руси, дан от Руси выбирали, суди^и [суды] судили и, **якъ** хотѣли, розказовали (Мам., 168); котори^с ... то приказал справи^т **яко** ему во снѣ^х было **и**бѣ^нвлено (Алекс., 6).

У помніках дзелавай пісьменнасці такія сінтаксічныя канструкцыі фіксуюцца пачынаючы ад XVI і да пачатку XVIII ст.: они маюцца въ месте Володимирскомъ тымъ правомъ майтборскимъ судити, радити **такъ**, **якъ** и по иншимъ местамъ нашимъ (Арх. ЮЗР, V–1, 29, 1509); нехай будетъ **такъ**, **якъ** было за великого князя Витовта и Зыгмунта ... бо мы старины не рухуемъ, а новины не уводимъ (АВК, VIII, 81, 1722); будучы на дорозе, служыти имъ по старому, навезька имъ, **яко** и передъ тымъ, водле статуту (КПД, 543, 1557); тотъ **и**пекинь маєт се в то^с **и**пече справовати и личьбу з опеки своее чинити **такъ** **яко** и ко^ждны^с [1] ины^с **и**пекинь водлѣ^х на^хки сего статутѿ (Ст. 1588, 82). З цягам часу злучнік **яко** замяніўся злучнікам **якъ**, які ўжываецца ў сучаснай беларускай мове пры далучэнні не толькі даданных спосабу дзеяння да галоўных, але і іншых відаў даданных сказаў, а таксама – у якасці сродку сувязі пры параўнальных зваротах.

У старабеларускіх помніках зафіксаваны канструкцыі са злучнікамі *ажъ* (*же*, *иже*), што маглі ўжывацца з часціцай *бы*, «паказваючы на дзеянне, якое мысліцца як прыблізнае, дапушчальнае ці нерэальнае» [3; с. 255]: нехай **такъ** будетъ, **иже** некоторые межы нашими суть на тую надзу и на муку терпливые (Атыла, 203); а естли бы на подданных тая сума пенезей не вынесла, тогды вольно будетъ пану Томку в нашню мою дворную въ земли засееные и незасееные увезатисе, **такъ**, **иже** бы тая сума спольна вынесла (АВК, XXXVI, 337, 1592); А **такъ** то богъ хотѣ^т мѣ^тъ ..., **иже** коли хто в щасливости бидичи, для пыхи свое^с не зна^т бы створител^я свое^с (Алекс., 71); тѣло мое выдалъ **такъ** ажъ бы спалилос^я и згорѣло (36.259, 460б). Такія канструкцыі, на думку Е. Ф. Карскага, тлумачацца ўплывам польскай мовы на кніжную лексіку і не былі характэрны для жывой гутарковай беларускай мовы [4; с. 490]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове такія злучнікі не ўжываюцца.

Такім чынам, даданая спосабу дзеяння з’яўляецца часткай складаназалежнага сказа, якая служыць для выражэння адносін спосабу дзеяння з галоўнай часткай. Сродкам сувязі выступаюць злучнікі ці злучальныя словы *как*, *як* (*яко*), *ажъ* (*иже*, *же*), *что* і суадносныя словы *так*, *по тому*, *по томужъ*, *подле того*. У сучаснай беларускай мове ёсць злучнік *як* і суадноснае слова *так*, астатнія выйшлі з ужытку ў працэсе развіцця мовы. Даданыя спосабу дзеяння ў даследаваных помніках размяшчаюцца пасля галоўнай часткі складаназалежнага сказа.

У складаназалежных сказах з даданымі спосабу дзеяння назіраюцца разнастайныя адносіны дзеяслоўных форм галоўнага і даданага сказаў, якія залежыць ад наяўнасці ці адсутнасці ў даданай суадносных слоў. Калі суадноснае слова адсутнічае, то даданы сказ больш цесна і непасрэдна звязаны

з акалічнасцю спосабу дзеяння пры дзеяслове-выказніку галоўнага сказа. Прысутнасць паказвае на тое, што даданы сказ адносіцца або да суадноснага слова, або да галоўнага сказа ў цэлым.

СКАРАЧЭННІ

АВК – Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией, т. I–XXXIX. Вильна, 1885–1915; **АЗР** – Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I–V. СПб, 1846–1853; **Алекс.** – «Александрья» пач. XVII ст. (рукап. РНБ); **Арх. ЮЗР** – Архив Юго-Западной России, ч. I–VIII. Киев, 1859–1911; **Атыла** – «Гісторыя аб Атыле» каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Бава** – «Аповесць аб Баве» каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Віл.** – Віленскі спіс летапісу к. XV ст. (рукап. БАН Літвы); **36. 259** – Зборнік павучанняў сяр. XVII ст. (рукапісы БАН Літвы); **КВЗС** – Кніга Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг. (рукап. ЦДАСА); **КЗ** – Литовская метрика. Книги записей // РИБ, т. XXVII. СПб, 1910; **КПД** – Литовская метрика. Книги публичных дел // РИБ, т. XXX. Юрьев, 1514; **Мам.** – «Сказанне аб Мамаевым пабоішчы» пач. XVII ст. // Сб. ОРЯС, т. 81, СПб, 1906; **Пак. Хр.** – «Пакуты Хрыста» к. XV ст. (рукап. РНБ); **РПП** – Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском. Вильна, 1867; **Рач.** – Летапіс па спісе Рачынскіх каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Ст. 1588** – Статут Вялікага Княства Літоўскага (Вільня, 1588); **Стрыйк.** – «Хроніка» М. Стрыйкоўскага пач. XVII ст. (рукап. РНБ); **Трыст.** – «Аповесць аб Трыстане» каля 1580 г. (рукап. Бібл. імя Э. Рачынскага ў Познані); **Хр. польск.** – «Кароткае апісанне хронікі польскай» пач. XVII ст. (рукап. РНБ).

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Борковский, В. И.* Синтаксис древнерусских грамот [Ч. 2] : Сложное предложение. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 187 с.

2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы : у 37 вып. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазн. ; рэдкал. : А. І. Жураўскі (гал. рэд.), А. М. Булыка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : Нав. і тэхн., 1982–2017.

3. *Груца А. П.* Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. і сучасных беларускіх гаворак). Мінск : Нав. і тэхн., 1970. 270 с.

4. *Карский Е. Ф.* Белорусы. Т. 2 : Язык белорусского народа: Вып. 2 : Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке ; Вып. 3 : Очерки синтаксиса белорусского языка. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. 518 с.

5. *Рапацэвіч С. Я.* Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны : дыс. ... к. філал. нав. ; Нац. акад. нав. Беларус., Ін-т мовазн. імя Якуба Коласа. Мінск, 2000. 31 с.

6. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков : сложноподчиненные предложения / АН СССР, Ин-т рус. яз. М. : Наука, 1973. 358 с.